

त्रयोदशः पाठः हृदयपरिवर्तनम्

आधुनिके संस्कृतसाहित्ये अनेकानि लघुनाटकानि रचितानि कविभिः। एतेषु लघुनाटकेषु उपाध्यायोपाष्ट्यस्य श्रीगमस्य ‘अशोकविजयनाटकं’ महत्त्वपूर्णमस्ति। अत्र अशोकस्य सर्वज्ञप्रभावेण हृदयपरिवर्तनं वर्णितमस्ति तृतीयाङ्के। एषः नाट्यांशः ततः एव संक्षिप्य गृहीतोऽस्ति। अत्र पशुपक्षिणः प्रति करुणभावना सुषु व्यञ्जिता भवति।

स्थानम् - पाटलिपुत्रे गङ्गातटः

(ततः प्रविशति रथेऽशोकः सारथिश्च)

अशोकः - (सारथिं प्रति) भगवत्या गङ्गाया यथाकामं दर्शनहेतो रथं मन्दं मन्दं वाहयतु।

सारथिः - यथाज्ञापयति देवः।

अशोकः - सारथे! रथः स्थाप्यताम्। रथस्य गतिराश्रमद्वारं यावदेव भवति।

सारथिः - यथाज्ञापयति देवः।

(सारथिः रश्मसंयमनेन रथं स्थापयति। अशोकोऽवतरणमभिनयति)

ऋषिकुमारौ- राजन्! प्रणिधानेन भवत आगमनवृत्तं मुनिना विदितम्। प्रतियातु भवान् मुनिदर्शनेन प्रसादग्रहणाय आत्मानं कृतार्थयतु च।

(अशोकः कृताञ्जलिमुनिकुमाराभ्यां सह सविनयं चरन् सर्वज्ञकुटीरं प्रविश्य साष्टाङ्गं मुनेश्वरणयोः प्रणिपत्य तमभिवादयति)

सर्वज्ञः - (साशीर्वादं पाणिनाशोकं संस्पृश्य) स्वागतं मौर्यवंशावतंसाय। अपि कुशली भवान्?

अशोकः - भगवतो दर्शनमात्रेण योगक्षेमप्रपत्नोऽस्मि। सम्प्रति संशयसागरे निमग्नोऽहमात्मानमुद्धर्तुमत्र भवन्तं समाप्तिर्तोऽस्मि।

सर्वज्ञः - (कृपया परयाविष्टः) विश्वजनवत्सलो भवान् परमेश्वरेण विश्वोद्धाराय सृष्टोऽस्ति। कथङ्गारं संशयालुद्दश्यसे।

अशोकः - महात्मन्, स्वप्रेऽपि न विभावितं मया यद् विश्वस्योद्धाराय समर्थोऽस्मि। तथापि ध्रुवो मे विश्वासो यद् भवादृशां महात्मनां वचांसि सत्यं न व्यभिचरन्ति। भवता प्रेरितः सोत्साहोऽस्मि। मत्सङ्गल्पानुवर्तिनीं भाविकृतार्थां मे उद्घाटयतु, येन कर्तव्यपथे निःसंशयं प्रवर्तें।

सर्वज्ञः - (आत्मगतम्) भवानात्मानं न वेत्ति। भवादृशो निखिलजगति सम्प्रियताप्रदायकः परव्यसनापहारको लोकोत्तरो न जातो न जनिष्यते वा। भवतो राजत्वं भारते भारतीय संस्कृतेरनन्तं सिंहनादं व्यापयिष्यति। श्रमेण, तपसा योगबलेन च भवान् परव्यसनसहायः जगतः प्रियदर्शनो भविष्यति।

अशोकः - (सविस्मयम्) किन्तु कथमेतत्सर्वं सम्भविष्यति?

सर्वज्ञः - (योगविभूतिभिरशोकं वशीकुर्वन्) श्रद्धत्स्व सौम्य! श्रद्धत्स्व। प्रणिधानेन प्रत्यक्षमिव भवतो भविष्यमपि पश्यामि। यथा भगीरथस्तपसा स्वर्गाद् गङ्गामवतार्य तां सार्वलौकिकीं विधातुं तस्याः लोकार्पणं व्यधात्, तथैव भवानपि तपसा प्रकामविभूतिं शान्तिं च सञ्चित्य सर्वोदयाय तयोर्लोकार्पणं विधास्यति।

अशोकः - (सप्रशमम्) भवतः सिद्धादेशेन मनो मे निस्तमस्कं जातम्। तपसा मे सिद्धिर्भवेदिति भवानादिशति। सा मया कथं प्राप्स्यते?

सर्वज्ञः - तपसा भवता ईशित्वं च वशित्वं च विभूतिद्वयं लभ्यम्। वशित्वेनानायासं शत्रवोऽपि वशीकरिष्यन्ते।
ईशित्वेन परमेश्वरीया शक्तिर्लप्स्यते।

(अन्नान्तरे भयाक्रान्ताः पशुपक्षिनिकराः क्रन्दन्त आश्रमपरिसरं प्रविशन्ति)

सर्वज्ञः - (सदयम्) अशोक! इतः शृणोतु पशुपक्षिणां विरावम्। इमे प्राणरक्षार्थं पलायमाना भवतो वध्यशालातोऽत्र
शरणमुपगताः।

अशोकः - (सविस्मयम्) कथं भवतेदमित्थमिति विज्ञातम्?

सर्वज्ञः - अहं तेषां वाणीमवैष्मि।

अशोकः - (सविचिकित्सम्) महर्षे! किं ते वदन्ति?

सर्वज्ञः - भवन्तमन्तरेण तेऽवाच्यवादान् वदन्तीति स्वयमेवावधारयतु।

अशोकः - नाहं प्रबोधामि किञ्चित्।

सर्वज्ञः - अतश्चराचरवाणीप्रबोधाय ददामि भवते स्वीयां शक्तिम् अस्याः प्रभावेण न केवलं पशुपक्षिणाम् अपितु
लतावृक्षसरित्सरसां शिलोच्यानामपि परस्परसंवादः सम्प्रति बोद्धुं शक्यते।
(अशोकः पशुपक्षिध्वनिश्रवणमभिनयति)

अशोकः - (विस्मितो ग्लानश्च) महर्षे! इमे मां धिग्वादेन लघुकुर्वन्ति।

सर्वज्ञः - किं तेऽधिक्षिपन्ति?

अशोकः - ते वदन्ति-नित्यं वयं लक्षाधिका भवत आदेशेन विकृत्यामहे। कथन्नामास्माकं शावका अपि भवतो
दयापात्रं न भवन्ति? अस्माकं वधेन लुप्तोषणवृत्तयस्ते शावका असहाया अस्मानन्विष्यन्तः कालकवलिता
भविष्यन्ति। भवत आत्मपोषणाय जीवनवृत्तये चास्माकोपकारो कथं न स्मर्यते? उताहो - अहो! धात्रा
सृष्टं भवति हृदयं वज्रकठिनम्।

सर्वज्ञः - (सदयं सविस्मयं च) किन्तेषामेतद्वचनमवित्थम्।

अशोकः - सत्यमेव ते वदन्ति। प्रतिदिनं मम वध्यशालातो देवानां भोगाय पशुपक्षिवराः प्रचीयन्ते। शेषा लक्षाधिका
राजकीयपाकशालायां भोज्यार्थमुपनीयन्ते।

सर्वज्ञः - किं ते पशुपक्षिणः सशोकं प्रणिगदन्ति।

अशोकः - अवद्यं ते वदन्ति

क्रन्दन्तः पशवस्तथा च विहगा न्यायार्थमत्रागताः,
त्वं राजन् जगदीश्वरोऽसि जगतो भागा वयं प्राणिनः।
रक्ष्याः स्मः कुरु रक्षणं वयमपि प्रीत्या पयोभी रवैः,
संगीतैर्मनुजप्रमोदनिवहं संसाधयामः परम्॥

सर्वज्ञः - वत्साशोक! हिंसारतश्च यो नित्यं नेहासौ सुखमेधते।

पशुपक्षिणां परमार्थनिवेदनं यथान्यायं प्रतिभाति मे। मानवो मृत्योः प्रहाराद् वा यथा बिभेति, अहितं
प्रतिषेधति च तथैव सर्वे प्राणिनो रक्षणं न तु भक्षणमर्हन्ति। आत्मरक्षार्थं ते भवन्तं प्रार्थयन्ते। सानुक्रोशः
कारुण्यविग्रहो भवतात्।

अशोकः - (विषादं रूपयित्वा) महर्षे भवतोन्मीलितं मे लोचनम्। स्वोदरभरणार्थं पशुपक्षिणां हिंसा महापापमेवानुचितं
मां नरके पातयिष्यतीति विश्वसिमि।

सर्वज्ञः - भवतो राज्ये पशुपक्षिणोऽपि निर्भयं वर्तयन्त्वति ममोपदेशं किन्नाम हृदगतं करिष्यसि?

अशोकः - अथ किं महात्मन्। अभ्युपगतो मया भवत आदेशः। अतः परमनवरतं पशुपक्षिणामपि प्राणरक्षणमिहलोके परलोके च मे कल्याणं वितनोतु।

सर्वज्ञः - साधु साधु। युक्तरूपं व्रतमेतन्मौर्यवंशावतंसानाम्। अपि च पापे क्षीणे यथाकालं पुण्येन युज्यसे।

अशोकः - अनुगृहीतोऽस्मि भवतां प्रसादेन। आदिशतु भवानपरं किं मे विधेयम्?

सर्वज्ञः - वत्स! हिमालये तपसा देवान् प्रणीयोपास्य च तेभ्यो विभूतिमुपलभ्य प्राप्तोदयः शाश्वतमधीप्तिं प्रतिपद्यताम्।

अशोकः - भवतः पथप्रदर्शनेन सर्वथा निर्वृतोऽस्मि।

(अशोकः सर्वज्ञचरणयोः प्रणिपत्य अनुग्रहीतोऽस्मीत्युक्त्वा प्रतिष्ठते)

शब्दार्थः

रश्मिसंयमनेन = कशाकर्षणेन, संशयालुः = सन्देहस्वभावः, श्रद्धत्स्व = श्रद्धां कुरु, व्यधात् = कृतवान्, सञ्चित्य = एकत्रीकृत्य, निकराः = समूहाः, वध्यशालातः = वधस्थानात्, अवैमि = जानामि, सविचिकित्सम् = ससंशयम्, धिग्वादेन = धिक्कारवचनेन, अधिक्षिपन्ति = आक्षेपं कुर्वन्ति, धात्रा = ब्रह्मणा, प्रचीयन्ते = सङ्गृह्णन्ते, अवद्यं = निन्द्यम्, सानुक्रोशः = दयालुः, कारुण्यविग्रहः = करुणारूपः, अभ्युपगतः = स्वीकृतः।

अभ्यासः

प्रश्नवैविध्यम्

1. एकपदेन उत्तरं लिखत-

- क. रथे स्थितः कः प्रविशति?
- ख. अशोकेन सह कः वार्तालापं करोति?
- ग. अशोकः काभ्यां सह सर्वज्ञकुटीरं प्रविशति?
- घ. अशोकः कम् अभिवादयति?
- ङ. कः योगविभूतिभिः अशोकं वशे करोति?

2. एकवाक्येन उत्तरं लिखत -

- क. विभूतिद्वयं केन लभ्यम्?
- ख. के प्राणरक्षार्थं पलायमानाः अशोकशरणमुपागताः?
- ग. सर्वज्ञः चराचरवाणीप्रबोधाय अशोकाय कां शक्तिं ददाति?
- घ. पशुपक्षिणां वधेन के कालकवलिताः भविष्यन्ति?
- ङ. वध्यशालातः देवानां भोगाय के प्रचीयन्ते?

3. अधोलिखितेषु वाक्येषु रिक्तस्थानानि पूरणीयानि -

- क. ..... गतिराश्रमद्वारं यावदेव भवति।
- ख. भवते राजत्वं भारते भारतीयसंस्कृतेरनन्तं ..... व्यापयिष्यति।
- ग. इतः शृणोतु ..... विरावम्।
- घ. महर्षे! इमे मां धिग्वादेन .....।
- ङ. आदिशतु भवानपरं किं मे .....।

4. अधोलिखितानि वाक्यानि कः कं प्रति वदति?

- क. भगवत्या गङ्गाया यथाकामं दर्शनहेतोः रथं मन्दं मन्दं वाहयतु ।
- ख. किन्तु कथमेतत्सर्वं भविष्यति ।
- ग. अहं तेषां वाणीमवैमि ।
- घ. नाहं प्रबोधामि किञ्चित् ।
- ङ. किं ते पशुपक्षिणः सशोकं प्रणिगदन्ति?

भाषिककार्यम्

5. अधोलिखितवाक्येषु कर्मपदानि पृथक् कुरुत -

- क. भवान् आत्मानं कृतर्थ्ययतु ।
- ख. भगीरथः तपसा स्वर्गात् गङ्गाम् अवतार्य तस्या लोकार्पणं व्यधात् ।
- ग. अहं तेषां वाणीम् अवैमि ।
- घ. अहं भवते स्वीयां शक्तिं ददामि ।
- ङ. ते सत्यमेव वदन्ति ।

6. अधोलिखितवाक्येषु विशेषणपदानि पृथक् कुरुत -

- क. भगवत्याः गङ्गायाः दर्शनहेतोः रथं मन्दं मन्दं वाहयतु ।
- ख. भवतो राजत्वं भारते भारतीयसंस्कृतेः अनन्तं सिंहनादं व्यापयिष्यति ।
- ग. भयाक्रान्ताः पशुपक्षिनिकराः प्रविशन्ति ।
- घ. लुम्पोषणवृत्तयः शावकाः कालकवलिताः भविष्यन्ति ।
- ङ. क्षीणे पापे यथाकालं पुण्येन युज्यसे ।

7. अधोलिखितपदानां मूलशब्दविभक्तिवचनानि लिखत -

- क. आत्मानम्
- ख. परमेश्वरेण
- ग. भवता
- घ. वाणीम्
- ङ. प्रबोधाय

8. अधोलिखितेषु विजातीयानि रूपाणि पृथक् कुरुत-

क.	प्रविशति,	भवति,	अभिनयति,	अभिवादयति,	सम्भविष्यति ।
ख.	गङ्गायाः;	तपसा,	अवैमि,	प्रबोधाय,	विषादम् ।
ग.	वितनोतु,	एधते,	प्रतियातु,	वाहयतु,	शृणोतु ।
घ.	यथाकामं,	ततः,	भवान्,	कथम्,	अहो ।
ङ.	प्रणीय,	विधेयम्,	सृष्टः,	रक्षणम्,	कारुण्यम् ।

9. अधोलिखितधातुरूपाणां लकारपुरुषवचनानि लिखत -

क. स्थाप्यताम्	ख. वाहयतु
ग. दृश्यसे	घ. सम्भविष्यति
ड. ददामि	

10. अधोलिखितपदानां सन्धिविच्छेदं कुरुत-

क. पाणिनाशोकम्	ख. लोकोत्तरः
ग. जगदीश्वरः	घ. नेहासौ
ड. भवतोन्मीलितम्	

11. अधोलिखितपदानां समासविग्रहं कुरुत -

क. विश्वोद्धाराय	ख. लोकार्पणम्
ग. कालकवलिताः	घ. कारुण्यविग्रहः
ड. प्राणरक्षणम्	

12. अधोलिखितेषु प्रकृतिं प्रत्ययञ्च लिखत -

क. सृष्टः	
ख. क्रन्दन्तः	
ग. रक्षणम्	
घ. विधेयम्	
ड. प्रणीय	

योग्यताविस्तारः -

- ❖ अस्य पाठस्य शिक्षा स्वशब्देषु लेखनीया ।
- ❖ अशोकस्य हृदयपरिवर्तनविषये कक्षायां चर्चा कार्या ।

* * * * *

चतुर्दशः पाठः

पण्डितराजस्य अन्योक्तयः

संस्कृतसाहित्ये प्रबन्धकाव्यरचनेव मुक्तकाव्यरचनायाः परम्परा अपि प्रचलिता अस्ति। अस्यां परम्परायां कानिचन मुक्तकपद्यसङ्गलनानि बहुप्रसिद्धानि सन्ति। तेषु पण्डितराजजगन्माथविरचितः ‘भासिनीविलासः’ सर्वविदितोऽस्ति। अस्मिन् मुक्तकसङ्ग्रहे चत्वारः विलासाः सन्ति। येषु प्रथमः अन्योक्तिविलासोऽस्ति। अत्र पाठे तस्मात् अन्योक्तिविलासात् पद्यानि सङ्ग्रहीतानि सन्ति। एतानि अन्योक्ति पद्यानि वैदाध्यपूर्णानि सहदयहृदयचमत्कारकाणि सन्ति।

**समुपागतवति दैवादवहेलां कुटज मधुकरे माऽगाः।
मकरन्दतुन्दिलानामरविन्दानामयं महामान्यः॥1॥**

अन्वयः - हे कुटज दैवात् समुपागतवति मधुकरे अवहेलां माऽगाः (यतः) अयं (मधुकरः) मकरन्द-तुन्दिलानां अरविन्दानां महामान्यः (अस्ति)।

शब्दार्थः - कुटज = वृक्षविशेषः (अल्प मकरन्दवान्) तस्य सम्बोधने, दैवात् = दैवयोगात् मधुकरे-भ्रमरे, अवहेलाम् = अवमाननाम्, मा = न।

**तावक्लोकिल विरसान् यापय दिवसान् वनान्तरे निवसन्।
यावन्मिलदलिमालः कोऽपि रसालः समुल्लसति॥2॥**

अन्वयः - कोकिल, वनान्तरे निवसन् विरसान् दिवसान् तावत् यापय यावत् मिलदलिमालः कोऽपि रसालः समुल्लसति।

शब्दार्थः - वनान्तरे = अन्यस्मिन् वने, निवसन् = निवासं कुर्वन, विरसान् = शुष्कान्, यापय = गमय, रसालः = आप्रवृक्षः, मिलदलिमालः = प्रमरमालयुक्तः, समुल्लसति = समुत्फुल्लति।

**अयि मलयज! महिमाऽयं कस्य गिरामस्तु विषयस्ते।
उदिगरतो यद्गरलं फणिनः पुष्णासि परिमलोदगारैः॥3॥**

अन्वयः - अयि मलयज, ते अयम् महिमा कस्य गिरामस्तु विषयः अस्तु यत् गरलम् उदिगरतः फणिनः (तानपि त्वं) परिमलोदगारैः पुष्णासि।

शब्दार्थः - मलयज = चन्दनम्, गिराम् = वाणीनाम्, गरलम् = विषम्, उदिगरतः = मुखात् निःसारयतः, फणिनः = सर्पस्य, परिमलोदगारैः = सुगन्धदानैः, पुष्णासि = पोषयसि।

**पाटीर तव पटीयान्कः परिपाटीमिमामुरीकर्तुम्।
यत्पिष्ठतामपि नृणां पिष्टोऽपि तनोषि परिमलैः पुष्टिम्॥4॥**

अन्वयः - पाटीर तव परिपाटीं उरीकर्तुं कः पटीयान् यत्पिष्ठताम् नृणां पिष्टः अपि (तानपि) परिमलैः पुष्टिम् तनोषि।

शब्दार्थः - पाटीर = हे चन्दनवृक्ष! परीपाटीम् = परम्पराम्, उरीकर्तुम् = स्वीकर्तुम्, पटीयान् = कुशलैः, पिष्ठताम् = चूर्णं कुर्वताम्, नृणाम् = नराणाम्, पिष्टः = चूर्णीकृतः घृष्टः, परिमलैः = सुगन्धैः, पुष्टिम् = पोषणम्।

नीरक्षीरविवेके हंसालस्य त्वमेव तनुषे चेत्।
विश्वस्मिन्नधुनान्यः कुलब्रतं पालयिष्यति कः ॥५॥

अन्वयः - हंस, नीर-क्षीर-विवेके त्वमेव आलस्यं तनुषे चेत्, अधुना विश्वस्मिन् अन्यः कः कुलब्रतं पालयिष्यति?

शब्दार्थः - तनुषे = करोषि, कुलब्रतम् = कुलाचरणम्।

गुञ्जति मञ्जु मिलिन्दे मा मालति मौनमुपयासीः।

शिरसा वदान्यगुरवः सादरमेन वहन्ति सुरतरवः ॥६॥

अन्वयः - मालति! मञ्जु गुञ्जति मिलिन्दे मौनं मा उपयासीः (यतः) वदान्यगुरवः सुरतरवः एनं सादरं शिरसा वहन्ति।

शब्दार्थः - मञ्जु = मधुरम्, मिलिन्दे = भ्रमरे, उपयासीः = गच्छ, मानम् = कोपम्, वदान्यः = उदारः, सुरतरवः = कल्पवृक्षाः।

कृतमपि महोपकारं पय इव पीत्वा निरातङ्कम्।

प्रत्युत हन्तुं यतते काकोदरसोदर खलो जगति ॥७॥

अन्वयः - काकोदरसोदर! खलः जगति कृतं महोपकारं पय इव निरातङ्कम् पीत्वा अपि (प्रत्युत) हन्तुं यतते।

शब्दार्थः - काकोदरसोदरः = सर्पसहोदरः (सर्पबन्धुः), खलः = दुष्टः, निरातङ्कम् = निरापदम्, यतते = प्रयतं करोति।

अमितगुणोऽपि पदार्थः दोषेणैकेन निन्दितो भवति।

निखिलरसायनमहितो गन्धेनाग्रेण लशुन इव ॥८॥

अन्वयः - अमितगुणोऽपि पदार्थः एकेन दोषेण निन्दितः भवति (यथा) निखिलरसायनमहितो लशुनः इव अग्रेण गन्धेन (निन्दितः भवति)।

शब्दार्थः - अमितगुणः = असीमितगुणः, निन्दितः = गर्हितः, निखिलरसायनमहितः = सम्पूर्णरसायनयुक्तः, लशुनः = रसोनः (लहसुन)।

याते मव्यचिरान्निदाघमिहरज्वालाशतैः शुष्कतां, गन्ता कं प्रति पान्थसन्ततिरसौ सन्तापमालाकुला।

एवं यस्य निरन्तराधिपटलैर्नित्यं वपुः क्षीयते, धन्यं जीवनमस्य मार्गसरसो धिवारिधीनां जनुः ॥९॥

अन्वयः - निदाघमिहरज्वालाशतैः अचिरात् शुष्कतां याते मयि असौ सन्तापमालाकुला कं प्रति गन्ता। एवं निरन्तराधिपटलैः यस्य मार्गसरसः वपुः नित्यं क्षीयते (तस्य) जीवनं धन्यं (किन्तु) वारिधीनां जनुः धिक्।

शब्दार्थः - निदाघमिहरज्वालाशतैः = ग्रीष्मर्तोः सूर्यस्य प्रचण्डज्वालाशतैः, पान्थसन्ततिः = पथिकसमूहः, जनुः = जन्म।

भुक्ता मृणालपटली भवता निपीतान्यम्बूनि यत्र नलिनानि निषेवितानि।

रे राजहंस वद तस्य सरोवरस्य, कृत्येन केन भवितासि कृतोपकारः ॥१०॥

अन्वयः - रे राजहंस, वद यत्र भवता मृणालपटली भुक्ता, अम्बूनि निपीतानि, नलिनानि निषेवितानि तस्य सरोवरस्य केन कृत्येन कृतोपकारः भवितासि।

शब्दार्थः - मृणालपटली = कमलनालिका, निषेवितानि = सेवितानि, भवितासि = भविष्यति।

औदार्यं भुवनत्रयेऽपि विदितं सम्भूतिरभेनिधेः, वासो नन्दनकानने परिमलो गीर्वाणचेतोहरः ।

एवं दातृगुरोर्गुणाः सुरतरोः सर्वेऽपि लोकोत्तराः, स्यादर्थिप्रवरार्थितार्पणविधावेको विवेको यदि ॥११॥

अन्वयः - औदार्यं भुवनत्रयेऽपि विदितम्, अभ्योनिधेः सम्भूतिः, नन्दनकानने वासः, गीर्वाणचेतोहरः परिमलः, एवं दातृगुरोः सर्वेऽपि गुणाः लोकोत्तराः यदि अर्थिप्रवरार्थितार्पणविधौ एकः विवेकः स्यात् ।

शब्दार्थः - सुरतरोः = कल्पवृक्षस्य, अभ्योनिधेः = समुद्रात्, सम्भूतिः = उत्पत्तिः, गीर्वाणचेतोहरः = देवानां, चित्तहरः, लोकोत्तराः = अलौकिकाः, अर्थिप्रवरार्थितार्पणविधौ = श्रेष्ठयाचककर्मक्षितवस्तुदानकार्ये, परिमलः = सुगन्धः ।

अभ्यासः

प्रश्नवैविध्यम्

1. एकपदेन उत्तरं लिखत -

- क. अरविन्दानां कः महामान्यः?
- ख. मलयजः कं पुष्णाति?
- ग. कः पिष्टेऽपि परिमलैः पुष्टिं तनोति?
- घ. नीरक्षीरविवेकं कः करोति?
- ङ. सुरतरवः कं शिरसा वहन्ति?
- च. कस्य औदार्यं विदितम्?

2. एकवाक्येन उत्तरं लिखत -

- क. कस्य सलिलं तृष्णितानां वदनं न प्रयाति?
- ख. कः पदार्थः अमितगुणः भवति?
- ग. कीदृशानाम् अरविन्दानां मधुकरः महामान्यः अस्ति ।
- घ. कोकिलः वनान्तरे निवसन् किं कुर्यात्?
- ङ. कस्य जीवनं धन्यम्?

3. रिक्तस्थानानि पूरयत-

- क. कुटज ! समुपागतवति मधुकरे ..... माऽगाः ।
- ख. यावत् रसालः ..... ।
- ग. विश्वस्मिन् अन्यः कः ..... पालयिष्यति ।
- घ. मिलिदे गुञ्जति मालति ! मा ..... उपयासीः ।
- ङ. खलः महोपकारं पय इव पीत्वा ..... यतते ।

भाषिककार्यम्

4. पाठात चित्वा पञ्च विशेषणपदानि लिखत ।
5. पाठात चित्वा पञ्च विशेष्यपदानि लिखत ।

6. क्रियापदानि पृथक् कुरुत -

क.	समुपागतवति	ख.	यापय
ग.	निवसन्	घ.	पुष्णासि
ङ.	तनोषि	च.	निषेवितानि

7. लकारपुरुषवचनानि लिखत -

क.	गुञ्जति
ख.	वहन्ति
ग.	यतते
घ.	प्रपेदे
ङ.	यापय
च.	भवितासि

8. अधोलिखितानां पदानां सम्बिविच्छेदं कुरुत -

क.	कोऽपि
ख.	पिष्टोऽपि
ग.	अधुनान्यः
घ.	हंसालस्यम्
ङ.	महोपकारम्
च.	सन्ततिरसौ

9. अधोलिखितानां समासविग्रहं लिखत -

क.	परिमलोदगरैः
ख.	महोपकारम्
ग.	अमितगुणः
घ.	मकरन्दतुन्दिलानाम्
च.	दातृगुरोः

10. प्रकृतिप्रत्ययौ पृथक् कुरुत -

क.	कृतम्	ख.	हन्तुम्
ग.	निन्दितः	घ.	पिष्टः
ङ.	दृष्टः		

योग्यताविस्तारः -

- ❖ पण्डिराजस्य परिचयः लेखनीयः।
- ❖ भामिनीविलासपरिचयः लेखनीयः।
- ❖ अन्योक्तिषु आगतानि सम्बोधनपदानि चेतव्यानि।

पञ्चदशः पाठः

ग्रहणतथ्यम्

ग्रहणे सूर्यं राहुर्ग्रसतीति लोकमतं महर्षिः नारदः तर्कनिरस्तं तथ्यविरुद्धं कथयति। तथ्यं किमिति प्रश्ने महर्षिः मध्यस्थग्रहयोश्चन्द्रपृथिव्योः छायां स्थापयति, यथा वैज्ञानिका इदार्नीं वदन्ति तत्थ्यं महर्षयः सुपूर्वमेव कथितवन्तः। गुप्तयुगीनः कालिदासोऽपि चन्द्रग्रहणस्य कारणं भूमेः छाया इत्यलिखत् रघुवंशे (14/40) ज्यौतिषशास्त्रेऽपि राहोः छायाग्रहत्वेन उल्लेखो वर्तते। अतः पौराणिकाख्याने राहुकृतग्रासस्य छायाकृतग्रासः इत्यर्थः स्पष्टो भवति। अतः पौराणिकी कथाऽत्र ज्यौतिषशास्त्रेणापि सङ्गच्छते। साम्बाख्यस्य उपपुराणस्य ज्यौतिषशास्त्रस्य च प्रामाण्येन एष पाठः लिखितः। अत्र साम्बनारदयोः संवादमाध्यमेन तथ्यम् उद्घाटितम्।

साम्बः - देवर्षे! सूर्यं राहुर्ग्रसतीति लोको वदति। तथ्यं किं वर्तते?

नारदः - साम्ब! विशालतमं तेजोराशं लघुतरो राहुः भक्षितुं कथं शक्रोति। किं मूषिका गजं ग्रस्तुं शक्रोति? एतादृशं लोकवादं हृदयाद् अपसारयतु भवान्। भक्षिते सूर्यं सति तत्क्षणमेव सूर्यः राहुं भस्मी करिष्यति।

यदि सत्यमयं ग्रस्तस्तेजोराशिदिवाकरः,

तत्कथं नोदरस्थेन राहुर्भस्मीकृतः क्षणात्।

साम्ब! यदि राहुणा सूर्यों दंष्ट्राभिर्ग्रस्त इति मन्येत वर्हि सूर्यः कथं न दंष्ट्राभिः शतधा विखण्डितः? निर्मुक्तस्तु सूर्यः यथावत् अखण्डो भास्वरः दृश्यते।

अथापि राहुणाक्रम्य भानुर्वक्त्रे प्रवेशितः,

कथं नो दशनैस्तीक्ष्णौः शतधा न विखण्डितः।

निर्मुक्तस्तु पुनर्दृष्टस्तथैवाखण्डमण्डलः।

साम्बः - देवर्षे! राहुः सूर्यं सारतः पीत्वा तं नितरां निस्सारं करोतीति लोके श्रूयते।

नारदः - सर्वथा असङ्गतम्। यदि सूर्यों निस्सारो भवेत्तर्हि ग्रहणानन्तरं स कथं दीप्तरो भवति?

यदि चाप्येष निष्पीतः कथं दीप्तरो भवेत्।

साम्बः - देवर्षे! ग्रहणकाले सूर्यश्चन्द्रश्च पूर्णतः कथं न दृश्येते?

नारदः - सावधानं श्रूयताम्। पूर्णिमायां चन्द्रग्रहणम्, अमावस्यायां सूर्यग्रहणं च भवतः। चन्द्रसूर्ययोः मध्ये यदा पृथ्वी आगच्छति तदा पृथ्वीच्छायया चन्द्रग्रहणं भवति। एवं च सूर्यपृथिव्योर्मध्ये यदा चन्द्र आगच्छति तदा सूर्यग्रहणं भवति। चन्द्रपिण्डः सूर्यप्रभां स्वमण्डलानुरूपं रोधयति लोकनेत्रेभ्यः। एवं पृथ्वीच्छायया चन्द्रग्रहणं, चन्द्रच्छायया सूर्यग्रहणं भवतः। अतएव ग्रहणं सदैव वृत्ताकारं भवति न तु दन्ताकारं, पृथिवीचन्द्रमसोः वृत्ताकारत्वात्।

उद्धृत्य पार्थिवीं छायां म्लानाकारास्तमोमयः,

पातुमिच्छेत्ततश्चन्द्रमाच्छादयति छायया ॥

शुक्ले स चन्द्रमभ्येति कृष्णो पर्वणि भास्करम् ॥

एवं ग्रहोपग्रहयोः भूचन्द्रयोः छाया एव राहुः, न तु नराकारः कश्चिद्दैत्यः।

साम्बः - देवर्षे! कथं खण्डग्रहणं पूर्णग्रहणं वा भवति?

नारदः - ग्रहोपग्रहयोः भूचन्द्रयोः यावती छाया चन्द्रप्रभां सूर्यप्रभां वा छादयति तावद्भागमेव चन्द्रस्य सूर्यस्य वा अदृष्टं भवति, यदि पूर्ण छादयति तर्हि पूर्णग्रहणं भवति। अतः राहुणासुरेण सूर्यचन्द्रौ ग्रस्येते इति व्यथा मा भवतु।

चन्द्रस्य यदवस्पृष्टं राहुणा भास्करस्य च
ते भागं खण्डितं तस्य केवलं श्यामलं कृतम्।
आक्रम्य पार्थिवी छाया यावती चन्द्रमण्डलम्
स्मृतः स भागो राहोस्तु देवभागश्च शेषकः।
राहुणा ग्रस्यते नार्कों, व्येतु ते हृदयव्यथा।

इत्युपदिश्य नारदो देवलोकं गतः।

शब्दार्थः

ग्रसति = भक्षयति, अपसारयतु = दूरीकरोतु, दिवाकरः = सूर्यः, भास्वरः = दीप्यमानः, वक्त्रे = मुखे, वृत्ताकारम् = मण्डलाकारम्, पार्थिवीम् = पृथिव्याः, कृष्णे पर्वणि = अमावस्यायाम्, तपोमयः = अन्धकाररूपः (राहुः), म्लानाकारः = मलिनाकारः, भास्करस्य = सूर्यस्य, अर्कः = सूर्यः, व्येतु = गच्छतु।

अभ्यासः

प्रश्नवैविध्यम्

1. एकपदेन उत्तरं लिखत -

- क. साम्बाख्यं पुराणम् अस्ति उपपुराणं वा?
- ख. साम्बः श्रीकृष्णस्य कः आसीत्?
- ग. लोकमतेन सूर्यं कः ग्रसति?
- घ. नारदः कोऽस्ति?
- ङ. ग्रहणं क्या भवति?

2. एकवाक्येन उत्तरं लिखत -

- क. ग्रहणविषये लोकः किं वदति?
- ख. चन्द्रग्रहणं कदा भवति?
- ग. सूर्यग्रहणं कदा भवति?
- घ. अमावस्यायां किन्नाम ग्रहणं भवति?
- ङ. पूर्णिमायां किन्नाम ग्रहणं भवति?

3. द्वित्रिवाक्यैः उत्तरत -

- क. छाया एव राहुः इत्यस्य कोऽर्थः?
- ख. पूर्णग्रहणं कदा भवति?
- ग. खण्डग्रहणं कदा भवति?
- घ. ज्योतिषशास्त्रे राहोः कोऽर्थः?

4. रिक्तस्थानानि पूरयत -

- क. सूर्य ..... ग्रसति ।
ख. किं मूषिका ..... ग्रस्तुं शक्नोति ?
ग. एतादृशं लोकवादं हृदयाद् ..... भवान् ।
घ. तत्कथं नोदरस्थेन राहुः ..... क्षणात् ?
ड. निर्मुक्तस्तु पुनर्दृष्टस्तथैव ..... ।

5. अधोलिखितपदैः वाक्यरचनां कुरुत -

क. छाया	ख. राहुः
ग. सूर्यग्रहणम्	घ. उपग्रहः
ड. रोधयति ।	

6. पञ्चवाक्यैः संस्कृतभाषायां ग्रहणकारणं लिखत ।

भाषिककार्यम्

7. पदानां व्याकरणटिप्पणीं लिखत -

क. दृश्यते	ख. भूमीकृतः
ग. दीस्तरः	घ. निष्पीतः
ड. दंष्टाभिः	

8. नामनिर्देशपूर्वकं सन्धिविच्छेदं कुरुत -

- क. नार्को व्येतु
ख. राहोस्तु
ग. देवभागश्च
घ. इत्युपदिश्य
ड. राहुणासुरेण

9. नामनिर्देशपूर्वकं समासविग्रहं कुरुत -

क. हृदयव्यथा	ख. ग्रहोपग्रहयोः
ग. खण्डग्रहणम्	घ. पृथ्वीच्छायया
ड. चन्द्रग्रहणम्	

10. प्रकृतिं प्रत्ययं च लिखत -

क. भक्षिते	ख. ग्रस्तः
ग. आक्रम्य	घ. प्रवेशितः
ड. उद्घृत्य	

योग्यताविस्तारः -

- ❖ आर्यभट्टवराहमिहिरविषये आचार्यात् ग्रन्थाद्वा ज्ञानं सङ्कलयेत् ।

षोडशः पाठः

भ्रातृस्नेहः

संवेदनामयं हि मानवजीवनम्। भवत्यस्माकं सामाजिकानां जीवने नैकविधानां सामाजिकभावानां महत्त्वपूर्ण स्थानं। तेषु मातृभक्तिः, गुरुभक्तिः, भ्रातृप्रेम, राष्ट्रसेवा इत्यादयः अंशाः मानवे सश्चित्रस्य द्योतकाः सन्ति, एते अंशाः संस्कृतसाहित्ये प्राचुर्येण विकीर्णास्सन्ति। संस्कृतसाहित्यस्य नाटककारेषु प्राचीनः प्रथितो महाकविः भासः। तेन विरचितेषु नाटकेषु अन्यतमं प्रतिमानाटकम्। तस्मान्नाटकादयं पाठयांशः। अस्मिन् रामभरतयोः अलौकिकं प्रेम चित्रितम्। एतादृशान्युदाहरणानि स्वजीवने अनुकरणीयाणि।

(ततः प्रविशति भरतो रथेन सुमन्त्रः सूतश्च)

भरतः - भोस्तात्!

सुमन्त्रः - कुमार! अयमस्मि।

भरतः - क्व तत्र भवान् ममार्यो रामः? क्व सन्निदर्शनं सारवताम्? क्व तत् पात्रं यशसः? क्वासौ सत्यमनुव्रतः?

सुमन्त्रः - कुमार! एतस्मिन्नाश्रमपदे -

अत्र रामश्च सीता च लक्ष्मणश्च महायशाः।

सत्यं शीलं च भक्तिश्च येषु विग्रहवत् स्थिताः॥

भरतः - तेन हि स्थाप्यतां रथः।

सूतः - यदाज्ञापयत्यायुष्मान्। (तथा करोति)

भरतः - भोस्तात्! निवेद्यताम्, निवेद्यताम्।

सुमन्त्रः - कुमार! किमिति निवेद्यते?

भरतः - राज्यलुब्ध्यायाः कैकेय्याः पुत्रो भरतः प्राप्त इति।

सुमन्त्रः - कुमार! अलं गुरुजनापवादमधिधातुम्।

भरतः - तिष्ठतु तात! अहमेव निवेदयिष्ये पितृवचनकराय राघवाय -

निर्घृणश्च कृतघ्नश्च प्राकृतः प्रियसाहसः।

भक्तिमानागतः कश्चित् कथं तिष्ठतु यात्विति॥

(ततः प्रविशति रामः सीतालक्ष्मणाभ्याम्)

रामः - सर्वथा नायमबान्धवस्य स्वरसंयोगः क्लेदयतीव मे हृदयम्। वत्स! लक्ष्मण! दृश्यतां तावत्।

लक्ष्मणः - बाढम् (उपेत्य) आर्य!

अयं ते दयितोभ्राता भरतो भ्रातृवत्सलः।

संक्रान्तं यत्र ते रूपमादर्श इव तिष्ठति॥

रामः - लक्ष्मण! किमेव! भरतः प्राप्तः?

लक्ष्मणः - आर्य! अथ किम्?

रामः - मैथिलि! भरतावलोकनार्थं विशालीक्रियतां ते चक्षुः।

भरतः - (राममुपागम्य) आर्य! अभिवादये, भरतोऽहमस्मि।

रामः - (सहर्षम्) एहोहि इक्षवाकुकुमार! स्वस्ति! आयुष्मान् भव!

वक्षः प्रसारय कपाटपुटप्रमाणमालिङ्गं मां सुविपुलेन भुजद्वयेन।

उनामयाननमिदं शरदिन्दुकल्पं प्रह्लादय व्यसनदग्धमिदं शरीरम्॥

भरतः - अनुग्रहीतोऽस्मि।

सुपत्रः - (उपेत्य) जयत्वायुष्मान्।

रामः - हा तात!

सुपत्रः - (सशोकम्)

नरपतिनिधनं भवत्प्रवासं भरतविषादमनाथतां कुलस्य।

बहुविधमनुभूय दुष्प्रसह्यं गुण इव बह्वपराद्वमायुषा मे॥

सीता - रुदन्तमार्यपुत्रं पुनरपि रोदयति तातः।

रामः - मैथिलि! एष पर्यवस्थापयाम्यात्मानम्। वत्स! लक्ष्मण! आपस्तावत्।

लक्ष्मणः - यदाज्ञापयत्यार्यः

भरतः - आर्य! न खलु न्यायम्। क्रमेण शुश्रूषायिष्ये। अहमेव यास्यामि। (कलशं गृहीत्वा निष्क्रम्य पुनः प्रविश्य) इमा आपः।

रामः - (आचम्य) मैथिलि! विशीर्यते खलु लक्ष्मणस्य व्यापारः।

सीता - आर्यपुत्र! नन्वेतेनापि शुश्रूषचितव्यः।

रामः - सुषु खल्विह लक्ष्मणः शुश्रूषयतु। तत्रस्थो मां भरतः शुश्रूषयतु।

भरतः - प्रसीदत्वार्य!

इह स्थास्यामि देहेन तत्र स्थास्यामि कर्मणा।

नामैव भवतो राज्यं कृतरक्षं भविष्यति॥

रामः - वत्स! मा मैवम्।

पितुर्नियोगादहमागतो वनं न वत्स! दर्पान्न भयान्न विभ्रमात्।

कुलं च नः सत्यधनं ब्रवीमि ते कर्थं भवान् नीचपथे प्रवर्तते॥

भरतः - हन्त अनुत्तरमभिहितम्। भवतु समयस्ते राज्यं परिपालयामि।

रामः - वत्स! कः समयः?

भरतः - मम हस्ते निक्षिसं तव राज्यं चतुर्दशवर्षान्ते प्रतिग्रहीतुमिच्छामि।

रामः - एवमस्तु।

भरतः - आर्य! अन्यमपि वरं हर्तुमिच्छामि।

रामः - वत्स! किमिच्छसि किमहं ददामि? किमहमनुष्टास्यामि?

भरतः - पादोपभुक्ते तव पादुके मे एते प्रयच्छ प्रणताय मूर्धा।

यावद्ववानेष्यति कार्यसिद्धिं तावद्विष्याम्यनयोर्विधेयः॥

रामः - तथास्तु। वत्स! गृह्णताम्।

भरतः - अनुग्रहीतोऽस्मि।

अन्वयः

1. अत्र महायशा: रामः सीता लक्ष्मणश्च येषु सत्यं शीलं भक्तिश्च विग्रहवत् स्थिताः।
2. निर्घृणः कृतञ्च प्राकृतः प्रियसाहसः भक्तिमान् कश्चिद् तिष्ठतु कथं यातु इति।
3. अयं ते भ्रातृवत्सलः दयितः भ्राता भरतः यत्र ते रूपमादर्श इव तिष्ठति।
4. वक्षः प्रसारय मां सुविपुलेन भुजद्वयेन कपाटपुटप्रमाणमलिङ्गं शरदिन्तुकल्पम् इदम् आननम् उन्नामय इदं व्यसन शरीरम् प्रह्लादय।
5. नरपतिनिधनं भवत्प्रवासं भरतविषादम् कुलस्य अनाथतां दुष्प्रसह्यं गुण इव बहुविधमनुभूय बहु अपराङ्गम् मे आयुषा।
6. इह देहेन स्थास्यामि तत्र कर्मणा स्थास्यामि भवतः नामा एवं कृतरक्षं राज्यं भविष्यति।
7. वत्स, अहम् पितुः नियोगात् वनम् आगतः। न दर्पात् न भयात् न विभ्रमात् ते नः ब्रवीमि कुलं सत्यधनं कथं भवान् नीचपथे प्रवर्तते।
8. एते तत्र पादोपभुक्ते पादुके मे प्रयच्छ मूर्धा प्रणताय, यावत् भवान एष्यति तावत् अनयोः विधेयः कार्यसिद्धिं भविष्यामि।

शब्दार्थः

व = कुत्र, सन्निदर्शनं = उदाहरणम्, सारवताम् = शक्तिशालिनाम्/धैर्यधनानाम्, विग्रहवत् = शरीरवत्, स्थाप्यताम् = निक्षिप्यताम्, लुब्धायाः = लोलुपायाः, प्राकृतः = नीचः, यातु = गच्छतु, अबाञ्चवस्य = शत्रोः अन्यस्य वा, क्लेदयति = आर्द्रयति, बाढ़म् = शोभनम्, भ्रातृवत्सलः = भ्रातृस्नेहकारकः, मैथिलि = सीते, जानकि, चक्षुः = नेत्रम्, अभिवादये = प्रणमामि, सुविपुलेन = विशालेन, इह = अत्र, प्रतिग्रहीतुम् = प्रतिदातुम्, दुष्प्रसह्यम् = दुःखेन सोढुं शक्यम्, पर्यवस्थापयामि = व्यवस्थापयामि, आपः = जलम्, शुश्रूषयिष्ये = सेवां सम्पादयिष्ये, विशीर्यते = विच्छिद्यते, नियोगात् = आदेशात्, विधेयः = सेवकः।

अभ्यासः

प्रश्नवैविध्यम्

1. एकपदेन उत्तरं लिखत -

- क. भरतः कस्याः पुत्रः?
- ख. रामस्य हृदयं कः क्लेदयति?
- ग. रामस्य सङ्क्रान्तं रूपं कस्मिन् तिष्ठति।
- घ. अयं पाठः कस्मात् ग्रन्थात् उद्धृतः?

2. एकवाक्येन उत्तरं लिखत -

- क. सीतारामलक्ष्मणेषु के विग्रहवत् स्थिताः?
- ख. भरतः स्वस्य कृते कानि विशेषणानि प्रयुक्तवान्?
- ग. सुमन्त्रः किमर्थं शोकं करोति?
- घ. राज्यं कृतरक्षं कथं भविष्यति?

3. विचतुर्वाक्यैः उत्तरं लिखत -

- क. भरतः सुमन्त्रं किम् अपृच्छत्?
- ख. भरतविषये लक्ष्मणो रामं किमवोचत्?
- ग. भरतो रामाय किं निवेदितवान्?
- घ. रामः भरताय किमादिष्टवान्?
- ड. भरतः अन्यं कं वरम् इष्टवान्?

4. समुचितपदेन रिक्तस्थानं पूरयत -

- क. अयं ते दयितो भ्राता भरतो .....। (भक्तवत्सलः/भ्रातृवत्सलः)
- ख. अत्र ..... सीता च लक्ष्मणश्च महायशाः। (रामः/भरतः)
- ग. राज्यलुब्धायाः ..... पुत्रो भरतः प्राप्त इति। (कौशल्यायाः/कैकेय्याः)
- घ. तव राज्यं ..... प्रतिग्रहितुमिच्छामि। (पञ्चदशवर्षान्ते/चतुर्दशवर्षान्ते)
- ड. पादोपभुक्ते तव ..... मे एते प्रयच्छ प्रणताय मूर्धा। (चरणे/पादुके)

5. मेलनं कुरुत -

(अ) (आ)

- क. दशरथः रामः
- ख. सुमन्त्रः सीता
- ग. भरताग्रजः सारथिः
- घ. रामस्य पत्नी नृपः

भाषिककार्यम्

6. विभक्तिनियोजनपूर्वकं भ्रातृशब्दस्य प्रयोगेण वाक्यनिर्माणं कुरुत -

सप्तमी, सम्बोधनम्, प्रथमा, द्वितीया, तृतीया, चतुर्थी, पञ्चमी, षष्ठी, सप्तमी।

7. धातुलकारवचनानि लिखत -

- क. विशीर्यते
- ख. अस्मि
- ग. करोति
- घ. तिष्ठतु
- ड. क्लेदयति
- च. भविष्यति
- छ. शुश्रूषयतु

8. सन्धिविच्छेदं कुरुत -

- क. क्वासौ ख. सन्निदर्शनम्
- ग. कृतञ्चश्च घ. यात्विति
- ड. क्लेदयतीव च. पादोपभुक्ते